

MAX HORKHEIMER · ALEXANDER MITSCHERLICH

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΙΤΛΕΡ

Συζήτηση για τον Χίτλερ στη Βαυαρική Τηλεόραση με συμμετοχή τῶν καθηγητῶν Max Horkheimer καὶ Alexander Mitscherlich ποὺ ἔγινε στὴ συνέχεια τοῦ τηλεοπτικοῦ φιλμ με ντοκουμέντα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ στὴ Γερμανία. Τὸ φιλμ αὐτό, ποὺ συνέθεσε ὁ σκηνοθέτης Wolfgang Kahle, ὁ ὁποῖος διηύθυνε καὶ τὴ συζήτηση ποὺ ἀκολουθεῖ, παρουσίασε πρόσφατα στὴν Ἀθήνα στὰ πλαίσια τῶν πολιτιστικῶν του ἐκδηλώσεων τὸ Ἰνστιτοῦτο Goethe. Εὐχαριστοῦμε τὸν σκηνοθέτη κ. Kahle γιὰ τὴ φιλικὴ παραχώρηση τοῦ δικαιώματος γιὰ τὴ δημοσίευση, καθὼς καὶ τὸ Ἰνστιτοῦτο Goethe ποὺ μᾶς διέθεσε τὶς μαγνητοταινίες γιὰ τὴ μεταγραφή τῆς συζήτησης.

Kahle : Κύριε Horkheimer, θὰ θέλατε στὴν ἀρχὴ νὰ μᾶς δώσετε τὴ γενικὴ σας ἐντύπωση ἀπὸ τὸ φιλμ καὶ νὰ μᾶς πεῖτε τί σκέφτεστε γι' αὐτὸ ὡς κοινωνιολόγος;

Horkheimer : Αὐτὸ εἶναι πολὺ δύσκολο, γιατί ὑπάρχουν πάρα πολλὰ πράγματα ποὺ ἔχω νὰ παρατηρήσω. Αὐτὸ ποὺ με ἐντυπώσισε περισσότερο ἦταν ἡ παρουσίαση τῶν μαζῶν ὡς ὑποκατάστατο τῆς θρησκείας. Ἀρχικὰ μέσα στὴ θρησκεία τὸ ἄτομο ἔδινε νόη-

μα στη ζωή του με τὸ νὰ προσδοκᾷ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴ συνέ-
χιση τῆς ζωῆς του μετὰ τὸ θάνατο. Σήμερα τὸ ἄτομο χάνεται μέσα
στη μάζα καὶ ἐπιζηεῖ μόνο μέσα στη συλλογικότητα. Αὐτὸ ὑποδη-
λώνεται καλύτερα με τὴ λέξη «Γ' Ράιχ». Σὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια κρύ-
βεται ἀπὸ παλιὰ ἡ ἰδέα τῆς λύτρωσης. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἕνα
ὑποκατάστατο τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Kahle : Κύριε Mitscherlich, συμφωνεῖ μιὰ τέτοια θεωρία με τὶς ἀπό-
ψεις τῆς ψυχολογίας, τείνει δηλ. ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑποτάσσεται ἑθε-
λοντικὰ σὲ μιὰ ἰδέα ποὺ ὑποκαθιστᾷ τὴ θρησκεία ;

Mitscherlich : Βρίσκομαι βέβαια κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ
ἀνακινημένου παρελθόντος στὸ φιλμ, ποὺ εἶναι πιὸ τρομερὸ ἀπὸ ὅ,τι
μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἴδια μας τὴν ἐμπειρία. Κυρίως με
ἐντυπωσίασε ἐκεῖνο τὸ σημεῖο, ὅπου ὁ Χίτλερ λέει : ἐπιτέλους ἦρθε
ἡ στιγμή νὰ ἀποδώσουμε δικαιοσύνη στοὺς Ἑβραίους σύμφωνα
με τὸ δικό τους νόμο, «ὄφθαλμὸν ἀντὶ ὄφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ
ὀδόντος». Καὶ αὐτὸν τὸν τεράστιο ἐνθουσιασμό ποὺ προκάλεσε στὰ
πλήθη με αὐτὰ τὰ λόγια τὸν θεωρῶ ἕνα ἰδιαίτερα συμβολικὸ σημεῖο
ὅπου βλέπουμε ποιῆς ἀνάγκες τοῦ πλήθους ἱκανοποιοῦνται, ποιῆς
ὑποσχέσεις χρησιμοποιοῦνται, καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ πῶ πῶς πρόκειται
γιὰ μιὰ διεστραμμένη θρησκεία, μιὰ θρησκεία δηλαδή ποὺ προτρέπει
τοὺς ἀνθρώπους, ἀλαφρώνοντας τὴ συνείδησή τους, νὰ εἶναι ὡμοί,
ἐκδικητικοὶ καὶ διώκτες τῶν συνανθρώπων τους. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ
ἀσκοῦσε μεγάλη ἔλξη στοὺς ἀνθρώπους σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, γιατί
πάντα ὑπῆρχαν τέτοια ἐπιθετικὰ μαζικὰ κινήματα. Τὸ χαρακτηρι-
στικὸ τοῦ χιτλερικοῦ κινήματος ἦταν ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ χρησι-
μοποιήθηκαν ὀλοκληρωτικὰ ὅλα τὰ σύγχρονα τεχνικὰ μέσα.

Kahle : Ναι, αὐτὲς εἶναι οἱ ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς ἰδέας αὐτῆς, ἀν
τὴ λάβουμε σὰν ὑποκατάστατο τῆς θρησκείας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος
θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς πῶς ὑπάρχει καὶ ἡ θετικὴ πλευρά : Ὁ
Χίτλερ ποὺ ταυτίζεται με τὴ Γερμανία, ὅπως λέει καὶ σὲ αὐτὸ τὸ
φιλμ ὁ Χές : Χίτλερ σημαίνει Γερμανία καὶ Γερμανία σημαίνει Χί-

τλερ, ή όπως λέει ο Γκαϊμπελς : ο Χίτλερ είναι η πεμπτούσια του Γερμανισμού.

Mitscherlich : Δηλαδή με το μίσος και την ποταπότητα συμβαδίζει από την άλλη πλευρά και η έξιδανίκευση, ή καταπίεση και η έξι-δανίκευση.

Kahle : 'Η πίστη, που την αναφέρει και ο Χίτλερ λέγοντας : «οί άνθρωποι πίστεψαν σε μένα, γιατί και εγώ πίστεψα σε αυτούς», φαίνεται στην αρχή σα θρησκευτική, σα θρησκευτική, βέβαια, σε μιὰ διεστραμένη μορφή.

Mitscherlich : Μια συμφωνία που, μπορούσαμε να ποῦμε, έχει σαν προσωπείο την έξιδανικευμένη πίστη και στο βάθος την ίκανοποίηση αναγκῶν· ανάγκες, που στην κανονική αστική κοινωνία, πριν εμφανιστεί αυτό το υποκατάστατο τῆς θρησκείας, δὲν μπορούσαν να ίκανοποιηθοῦν.

Kahle : Κύριε Horkheimer, είναι ίσως, στον αἰώνα τῶν μαζῶν, ή προθυμία του ατόμου να δεχτεί και να υποταχτεί σε μιὰ τέτοια ιδέα ὡς υποκατάστατο τῆς θρησκείας, μεγαλύτερη από ὅ,τι ἦταν στον περασμένο αἰώνα ;

Horkheimer : Μπορώ να έχω γνώμη μόνο για τή σημερινή εποχή και πιστεύω πως ή ανάγκη για ένα υποκατάστατο τῆς θρησκείας είναι σήμερα πιὸ έντονη από ὅ,τι ἦταν στον 19ο αἰώνα. Γιατί ή θρησκεία περνάει μιὰ κρίση και τὰ αἴτια βρίσκονται κυρίως στον οικονομικό τομέα. 'Η αστική τάξη δὲν είναι πιά αυτό που ἦταν τον 19ο αἰώνα· σήμερα δὲν υπάρχουν αναλογικά τόσες πολλές ανεξάρτητες υπάρξεις. 'Η οἰκογένεια έχει περιοριστεί σε μικρή οἰκογένεια, ὁ γιὸς δὲν ἀκολουθεῖ πιά τὰ ἴχνη του πατέρα, ὡστε να παραδειγματίζεται από αυτόν και ὁ πατέρας να ξέρει ὅτι ή ζωή του συνεχίζεται με τή ζωή του γιοῦ του. 'Ο παππούς είναι τὸ πολύ - πολύ βάρος για τήν οἰκογένεια. Κατὰ συνέπεια δὲν υπάρχει πιά ή χαρακτηριστική συνέχιση τῆς ζωῆς ὅπως υπῆρχε παλαιότερα σε κάθε οἰκο-

γένεια με τὰ ἐγγόνια καὶ τὰ δισέγγονα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐργαζόταν κανεὶς καὶ τὰ ὁποῖα διατηροῦσαν τὶς ἀναμνήσεις. Αὐτὰ τὰ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴ θρησκεία στοιχεῖα ἐξαφανίζονται μετὰ τὴ σημερινὴ ἀναδιάρθρωση τῆς κοινωνίας καὶ ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἀνάγκη γιὰ ἓνα ὑποκατάστατο. Ἔτσι φαίνεται νὰ εἶναι.

Kahle : Πρόκειται σίγουρα γιὰ τὴ μοναξιά τοῦ ἀνθρώπου τοῦ καιροῦ μας μέσα στὴ μάζα. Γι' αὐτὸ ἴσως εἶναι σήμερα τόσο ἐπιδεκτικὸς σὲ τέτοια μαζικὰ κινήματα, ἰδίως ὅταν κατευθύνονται ἀπὸ ἓναν ἐπιτήδειο δημαγωγὸ ἢ ἀρχηγό.

Horkheimer : Πολὺ σωστά. Σὲ πολλοὺς νέους ἀνθρώπους αὐτὸ τὸ αἶσθημα τοῦ ἄγχους καὶ τῆς ἀπελπισίας εἶναι ἀποφασιστικὸ, χωρὶς κὰν νὰ τὸ γνωρίζουν οἱ ἴδιοι.

Kahle : Γι' αὐτὸ ὑπάρχει πληθώρα ἀπὸ τέτοιου εἴδους ὀλοκληρωτικὰ καὶ αὐταρχικὰ μαζικὰ κινήματα. Κύριε Mitscherlich, ποιό εἶναι γιὰ ἓναν ψυχολόγο τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ κινήματος ;

Mitscherlich : Αὐτὸ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ λεχθεῖ, γιατί εἶναι πολὺ πλοκο. Μὲ δυὸ λόγια θὰ ἔλεγα ὅτι χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐξάπλωση μιᾶς παρανοϊκῆς ἰδέας, ἡ ἐπιδημικὴ τῆς ἐξάπλωσης. Εἶναι ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρον ὅτι οἱ χιτλερικὲς ἰδέες ἐξαφανίστηκαν ταυτόχρονα μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χίτλερ, ὅπως ἀκριβῶς ὑποχωρεῖ μιὰ ἐπιδημία, μιὰ μολυσματικὴ ἐπιδημία. Θὰ πρέπει νομίζω νὰ ἔχει ξεκαθαρίσει κανεὶς στὸ μυαλό του ὅτι θρησκευτικότητα μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὑποκατάστατου τῆς θρησκείας καὶ παρανοϊκὸ σύστημα συγγενεύουν πολὺ. Πιστεύω ὅτι ὁ Χίτλερ ἦταν στὴν πραγματικότητα ἓνας κατεχόμενος ἀπὸ τὴ μανία καταδιώξεως ἄρρωστος ἄνθρωπος καὶ ὅτι ἡ ἰδιαίτερη καὶ ὄχι ἐντελῶς κατανοητὴ ἐπιτυχία του ὀφειλόταν στὸ ὅτι κατάφερε νὰ κάνει ἑκατομμύρια ἀνθρώπους νὰ πιστέψουν σὲ αὐτὴ τὴ μανία του, π.χ. στὴν κεντρικὴ ἰδέα ὅτι οἱ Ἑβραῖοι, αὐτοὶ οἱ διώκτες, οἱ ἀφανεῖς καὶ ὅμως πανταχοῦ παρόντες, ποὺ κατασκόπευαν τὰ πάντα, εἶναι οἱ ἐχθροὶ τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ.

Kahle : Νομίζετε ότι αυτή η παρανοϊκή ιδέα ήταν χαρακτηριστική μόνο για το χιτλερικό μαζικό κίνημα και όχι για άλλα μαζικά κινήματα του καιρού μας;

Milscherlich : Ναι, ήταν ένα ειδικό χαρακτηριστικό αυτού του μαζικού κινήματος παρόλο που μαζικά επιθετικά κινήματα, όπως τα ξέρουμε από την ιστορία, έχουν συχνά αυτή την παρανοϊκή τάση. Ίσως αυτή η ιδέα της καταδίωξης να είναι ένα χαρακτηριστικό της επιθετικότητας των μαζών.

Kahle : Είπατε ότι η χιτλερική παρανοϊκή ιδέα εξαφανίστηκε με το θάνατο του Χίτλερ· αυτό δε δείχνει μια μεγάλη διαφορά με το κομμουνιστικό αυταρχικό μαζικό κίνημα, που διατηρείται και επίξει και μετά το θάνατο των ηγετών του; Υπάρχει για τον ψυχολόγο μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα δύο αυτά μαζικά κινήματα, που και τα δύο είναι ολοκληρωτικά και αυταρχικά;

Milscherlich : "Αν θυμηθούμε αυτό που τόνισε προηγουμένως ο καθηγητής Horkheimer, ότι η υπόσχεση έπαιξε έναν τόσο σημαντικό ρόλο, ο μεσσιανισμός, το Γ' Ράιχ, ο παράδεισος, θα πρέπει να πούμε πως στον κομμουνισμό υπάρχουν αναμφισβήτητα υποσχέσεις πολύ πλησιέστερες στην πραγματικότητα, αφού αυτή η ιδέα διάρκεσε περισσότερο. Οι χιτλερικές υποσχέσεις ήταν προφανώς εφήμερες, με άλλα λόγια ήταν στενά συνδεδεμένες με το προσωπικό παρανοϊκό σύστημα του Χίτλερ, ενώ οι ιδέες του κομμουνισμού είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα και περισσότεροι άνθρωποι μπορούν να συμμεριστούν την έλπίδα γι' αυτόν τον παράδεισο.

Kahle : Το παρανοϊκό σύστημα ήταν λοιπόν το παρανοϊκό σύστημα του Χίτλερ, αλλά συμφωνούσε, κύριε Horkheimer, γενικά με τις σκέψεις των Γερμανών μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο: η ταπεινωτική συνθήκη των Βερσαλλιών, η απώλεια της εθνικής τιμής, η επανάκτηση της εθνικής αξιοπρέπειας κλπ. Είναι σύμπτωση ή τακτική ότι ο Χίτλερ έκμεταλλεύτηκε αυτές τις προσδοκίες των μαζών;

Horkheimer: Ίκανοποίησε ασφαλώς μιὰ ἀνάγκη ποὺ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πρωσικὸ γερμανικὸ Ράιχ ἦταν σχετικὰ νέο στὴν παγκόσμια ἱστορία, ἀλλὰ ἱκανοποίησε καὶ τὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνεται ὁ καθένας σὲ σχέση μετὰ τὸ ρόλο ποὺ παίζει τὸ ἔθνος γιὰ τὴν ἀκτινοβολία αὐτοῦ τοῦ Ράιχ. Κύριο ὅμως ρόλο ἔπαιξαν ἐδῶ οἱ συνθηκὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς ποὺ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀνέβηκε ὁ Χίτλερ στὴν ἐξουσία καὶ ἀργότερα ἦταν πραγματικὰ δυσμενεῖς. Καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸν Χίτλερ ἡ καθημερινὴ ζωὴ ἦταν ἀνυπόφορη. Σκεφτεῖτε τὸν ἐνθουσιασμό μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ Α΄ παγκοσμίου πολέμου, καὶ αὐτὸ ὄχι μόνο στὴ Γερμανία ἀλλὰ καὶ στὴ Γαλλία. Θεωρήθηκε σὰν ἓνα εἶδος ἀπελευθέρωσης, ὅπου μεμιᾶς ὅλα τὰ κόμματα ἐνώθηκαν, ὅπου ὅλοι μποροῦσαν νὰ πιαστοῦν χέρι μετὰ χέρι, ὅπου τῶρα πιά ἔπαψε καθετὶ ποὺ ἦταν βασανιστικὸ γιὰ τὸν καθένα.

Mitscherlich: "Ἐνας ἄλλος κόσμος δηλαδή.

Horkheimer: "Ἐνας ἄλλος κόσμος. Ἡ ἀνάγκη γιὰ κάτι τέτοιο νομίζω πῶς ἦταν ἤδη πολὺ ἔντονη στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα.

Kahle: Μεγάλου ρόλου ἔπαιξε ἐπίσης ἡ ἐμπειρία τοῦ μετώπου, τὴν ὁποία ἀπόκτησε ἡ γενιὰ ποὺ γύρισε ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ ἡ ὁποία ρίζωσε καὶ στὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις. Καὶ ὁ Χίτλερ τόνιζε στοὺς λόγους τοῦ τὸ μαχητικὸ στοιχεῖο τοῦ στρατιώτη, ὅπως εἶδαμε καὶ στὴν ταινία, ὅπου τὰ τάγματα ἐργασίας διαδηλώνουν: «Δὲν ἔχουμε παρὰ φτυάρια, καὶ ὅμως εἴμαστε στρατιῶτες». Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἐκκλήση νὰ μὴν ξαναπέσει κανεὶς στὴ ρουτίνα τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἀλλὰ νὰ ἐνεργεῖ πάντα σὰ στρατιώτης, νὰ διεξάγει ἓναν ἀγώνα. Αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς τυπικὸ γιὰ τὴν ἰδεολογία τοῦ Χίτλερ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γοητεία ποὺ ἀσκοῦσε πάνω στὶς μάζες.

Horkheimer: Ὁ κοινωνιολόγος Tönnies τὸ ἐξέφρασε αὐτὸ ἀντιτάσσοντας τὶς δύο ἐννοιες «κοινότητα» (Gemeinschaft) καὶ «κοινωνία» (Gesellschaft). Γράφει: ὁ ἄνθρωπος ζεῖ σήμερον στὴν κοινωνία, μέσα στὴν ὁποία εἶναι ἀπομονωμένος καὶ αἰσθάνεται διαρκῶς τὴν ἀνάγκη

για την κοινότητα, όπου αίρεται αυτή ή απομόνωση. Και αυτό συμβαίνει κατά κάποιον τρόπο και στην περίπτωση που αναφέρατε.

Kahle: "Ίσως αυτό να είναι ένα κλειδί για την κατανόηση. Η παρανοϊκή ιδέα του Χίτλερ, όπως είπε ο καθηγητής Mitscherlich, αναπτύχθηκε λοιπόν κατά ένα μεγάλο μέρος σε συμφωνία με τη σκέψη των μαζών. Άλλα θα μπορούσαμε από αυτή την ιδέα να βγάλουμε συμπεράσματα για το χαρακτήρα του Χίτλερ, που να εξηγούνται από τη ζωή του και την εξέλιξή του;

Mitscherlich: Θα μπορούσα να πω κάτι σχετικά με την έννοια του παρανοϊκού συστήματος; Όταν λέμε ότι η περίπτωση του Χίτλερ είναι μια κλασική περίπτωση μανίας καταδιώξεως, ή όποια για δώδεκα χρόνια καθόρισε την παγκόσμια ιστορία, δεν αρκεί μόνο να απορίψουμε αυτόν τον άνθρωπο, αλλά σά γιατρός θα ήθελα να προσπαθήσω να καταλάβω ένα κομμάτι της πραγματικότητας, την πραγματικότητα αυτού του ανθρώπου, τὰ κίνητρα τών πράξεών του. Και τὸ οὐσιαστικὸ τών κινήτρων του εἶναι ὅτι δὲν τὰ ἐλέγχει αὐτός, ἀλλὰ τὸν κυβερνοῦν αὐτά. Ὑπάρχει μιὰ κλασικὴ περιγραφή τοῦ ἴδιου, ὅπου γράφει ὅτι στὰ 1910, ἂν θυμᾶμαι καλά, ἐνῶ τριγύριζε στὴ Βιέννη, συνάντησε ἕναν Ἑβραῖο ἀπὸ τὴ Γαλικία μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ του ἐνδυμασία, ἕνα καφτάνι, καὶ ξαφνικὰ φωτίστηκε ὁ νοῦς του καὶ κατάλαβε ὅτι αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀόρατοι ἐχθροί, οἱ θανάσιμοι ἐχθροί, οἱ διαλυτικὲς δυνάμεις τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τότε βεβαιώθηκε ὅτι οἱ Ἑβραῖοι φταῖνε γιὰ ὅλα. Καὶ αὐτὴ ἡ ιδέα διατηρήθηκε ὡς τὴ διαθήκη του, ἀναλλοίωτη, ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀκαμψία, αὐτὴ ἡ τερατώδης ἀκαμψία, μὲ τὴν ὁποία γίνεται δοῦλος αὐτῆς τῆς ιδέας, αὐτὸ εἶναι τὸ παρανοϊκὸ στοιχεῖο. Καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι καταφέρνει νὰ προβάλλει τὶς καταστροφικὲς του ἀνάγκες σὲ ἕναν θανάσιμο ἐχθρό, στοὺς Ἑβραίους, καὶ τελικὰ τὶς ἀνακαλύπτει σὲ αὐτούς. Αὐτὸ εἶναι ἡ οἰκονομία τοῦ παρανοϊκοῦ συστήματος· δὲ χρειάζεται νὰ ἀντιμετωπίσει πιά τὶς ἀνήκουστα καταστροφικὲς ἐπιθυμίες πὺ ἔχει ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια, ἀλλὰ τὸν κακὸ Ἑβραῖο. Ἔτσι μπορεῖ νὰ εἶναι πάλι κα-

ταστρεπτικός, τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι καταστρεπτικός. Ἀφοῦ αὐτοὶ εἶναι τόσο κακοί, τόσο ὕπουλοι, τόσο ποταποί, τότε μπορῶ καὶ ἐγὼ νὰ τοὺς καταδιώκω μὲ τὰ ἴδια μέσα «ὄφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος». Καὶ τότε μπορῶ νὰ ξεθυμάνω τὶς καταστρεπτικὲς μου τάσεις χωρὶς νὰ ἔχω τύψεις συνειδήσεως. Αὐτὸς ὁ μηχανισμὸς δούλεψε προφανῶς μὲ ἐκτιγηκτικὸ τρόπο.

Kahle : Ναί, ἐπειδὴ εἶναι φανερὸ πὼς αὐτὸ ἀνταποκρινόταν σὲ παραστάσεις τῶν μαζῶν.

Mitscherlich : Ἡ μάζα, ὅπως λέει καὶ ὁ κύριος Horkheimer, βρέθηκε σὲ μιὰ ἄτυχη ἱστορικὴ στιγμή, εἶχε χάσει ἕναν παγκόσμιον πόλεμον, εἶχε πέσει σὲ μιὰ οἰκονομικὴ κρίση καὶ ἔτσι ἦταν φυσικὸ νὰ δημιουργεῖ παραστάσεις λύτρωσης σὰ βοηθητικὰ στηρίγματα. Ἡ προσκόλλησις σὲ τέτοιες παραστάσεις λύτρωσης, τὸ παρανοϊκὸ, ὑπάρχει μέσα μας, καὶ σὲ αὐτὸ ἀπευθύνθηκε ὁ Χίτλερ. Τὸ παρανοϊκὸ μέσα μας τὸ ἀθροίσαμε συλλογικὰ καὶ μὲ αὐτὸ κάναμε τὸν κόσμον νὰ τρέμει.

Kahle : Ἦταν λοιπὸν μιὰ τυχαία συμφωνία ποὺ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐποχὴ, ἢ ὀφείλεται στὸ χαρακτήρα τοῦ Χίτλερ, σὲ μιὰ ξεχωριστὴ ἱκανότητά του ;

Mitscherlich : Γινόμαστε βέβαια προφηῆτες ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἕνα ἀσυνήθιστο ταλέντο γιὰ νὰ καταφέρει νὰ συνδέσει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους στὸ παρανοϊκὸ τοῦ σύστημα καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ βαθμὸ μόρφωσής τους, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ θυμικὲς ἀνάγκες, δηλαδὴ ἕνας καθηγητὴς πανεπιστημίου ἦταν ἐξίσου λίγο προφυλαγμένος ἀπὸ τὸ παρανοϊκὸ σύστημα τοῦ Χίτλερ ὅσο καὶ ἕνας λιγότερο μορφωμένος.

Kahle : Ἀναφέρατε, κύριε Mitscherlich, ὅτι ὁ Χίτλερ διαμόρφωσε αὐτὴ τὴν παρανοϊκὴ ἰδέα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, ὅταν εἶδε αὐτὸν τὸν Ἑβραῖο μὲ τὸ καφτάνι, καὶ δὲν τὴν ἐγκατέλειψε μέχρι τὸ θάνατό του, δὲν παρουσίασε δηλαδὴ καμιὰ ἐξέλιξη. Μοῦ ἔκανε ἐντύπωση

ὅτι αὐτὸς ἔμενε πάντα ἐσωτερικὰ τόσο στενὰ συνδεμένος μὲ τὰ «χρόνια τοῦ ἀγώνα», ὅπως ὀνόμαζε τὰ χρόνια ἀνάμεσα στὸ 1919 καὶ 1923, καὶ βρίσκω περίεργο ὅτι αὐτός, ἀκόμη καὶ μέσα στὸν πόλεμο, ὅταν ἡ Γερμανία εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει πληθώρα ἄλλων προβλημάτων, ἄρχιζε κάθε λόγο του μὲ ἀτέλειωτες περιγραφές αὐτῶν τῶν «χρόνων τοῦ ἀγώνα». Εἶναι αὐτὸ ἴσως ἓνα σημάδι γιὰ τὸ ὅτι δὲν ξεπέρασε ποτὲ τὴν πολιτικὴ ἐφηβεία, ἂν μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι ;

Horkheimer : Ναι, δὲν ξέρω τί ἐννοεῖτε μὲ τὴν ἐφηβεία, ἂν μὲ αὐτὸ ἐννοεῖτε καὶ τὴ σχέση πρὸς τὸν ἐνθουσιασμό, τότε ὑπάρχει πραγματικὰ μιὰ συγγένεια ἀνάμεσα στὸν Χίτλερ καὶ σὲ κάτι ποὺ ὑπάρχει στὴ νεολαία. Ἡ γερμανικὴ νεολαία μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς κυριολεκτικὰ ἀποπλανήθηκε· καὶ ἡ ἀποπλάνηση δὲν εἶναι ὅπωςδήποτε κάτι κακό. Ἕνας ἄνθρωπος, ποὺ στὰ νειάτα του δὲν ἀποπλανήθηκε καθόλου, ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ ἀποπλανηθεῖ, νομίζω πὼς τοῦ λείπει κάτι. Γι' αὐτὸ χρειάζεται τόσο πολὺ ἡ καλλιέργεια τῆς νόησης κατὰ τὴν ἀνατροφή. Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ ἀρνητικὸ στὸν Χίτλερ, χρειαζόμαστε τὴ νόηση. Δηλαδή τὴ γνώση σὲ τρεῖς τομεῖς. Θὰ πρέπει πρῶτα νὰ ἐννοήσουμε αὐτὸ ποὺ πολὺ σωστὰ τόνισε ὁ κύριος Mitscherlich, τὸ παθολογικὸ, παρανοϊκὸ στοιχεῖο· δεύτερον, τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο, ὅτι δηλαδή ἓνα τέτοιο εἶδος πολιτικῆς βίας ὁδηγεῖ στὴν καταστροφή· τρίτον, τὸ θεολογικὸ στοιχεῖο, ὅτι δηλαδή ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἄρνηση τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, ποὺ τελικὰ τὴ δοκιμάσαμε. *Ἄν δὲν κάνω λάθος, σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πρῶτους λόγους τοῦ ὁ Χίτλερ ἔλεγε : πρέπει νὰ εἴμαστε σκληροὶ ἀπέναντι σὲ αὐτὸν ποὺ ὑποφέρει. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ λειτουργήσῃ ἡ νόηση καὶ νὰ πεῖ : αὐτὸ εἶναι ἀντίθετο πρὸς ἐκεῖνο ποὺ πιστεύω στὰ πλαίσια τῆς θρησκείας μου.

Mitscherlich : Κύριε, Horkheimer, μπορῶ νὰ ἀναφερθῶ πάλι στὸ παθολογικὸ στοιχεῖο ; Πρόκειται γιὰ μιὰ ιδιαίτερη κατάσταση· ὅταν μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσουμε αὐτὴ τὴ στιγμή τῆς ἔξαρσης καὶ τὴν ἀνταπόκριση χιλιάδων ἀνθρώπων στὴν κατά-

σταση τῆς ἔξαρσης, τότε γίνεται φανερό ὅτι τὸ παρανοϊκὸ σύστημα εἶναι τὸ μέσο γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἐσωτερικῆς ἰσοροπίας. Μόνο μὲ τὸ τίμημα τῆς σκληρότητας, τῆς ὠμότητος, τῆς ἐξιδανίκευσης τοῦ προσωπικοῦ ρόλου καὶ τοῦ ἀναθεματισμοῦ τοῦ ρόλου τῶν ἄλλων ἐπιτυγχάνεται ἡ διατήρηση τῆς ἰσοροπίας, ἀλλιῶς αὐτὸ τὸ παρανοϊκὸ σύστημα καταρῆει καὶ αὐτόματα ἐξουδετερώνεται κάθε ὀρθολογικὰ ὀργανωμένη καὶ προσανατολισμένη στὴν πραγματικότητα σκέψη. Δυστυχῶς οἱ ἄνθρωποι τὸ αἰσθάνονται αὐτὸ σὰ μεγάλη ἀνακούφιση ὄχι μόνο στὰ πανηγύρια, ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν μεγάλων δημαγωγῶν : νὰ μὴ χρειάζεται νὰ σκέφτονται, νὰ μὴ χρειάζεται νὰ συμπεριφέρονται ἀνθρώπινα, ἀλλὰ μὲ ἐντελῶς κτηνώδη τρόπο νὰ ἀκολουθοῦν τὶς δικές τους ἀπολαύσεις καὶ ἐπιθυμίες, τὴ δική τους ἐπιθετικότητα. Ἔτσι μπορῶ νὰ ἐξηγήσω κατὰ κάποιον τρόπο τὴν τεράστια ἐπιτυχία αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Horkheimer : Αὐτὴ εἶναι ἡ μιὰ πλευρὰ, ἀλλὰ ἡ ἄλλη πλευρὰ εἶναι ἡ ἀντικατάσταση τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον ἀπὸ τὴ συλλογικότητα.

Kahle : Ὁ ἐχθρὸς βρίσκεται πάντα ἔξω ἀπὸ τὴν κοινότητα· μέσα στὴν κοινότητα καλλιεργεῖται ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον. Αὐτὸς ποὺ βρίσκεται ἔξω δὲν ἔχει κανένα δικαίωμα γι' αὐτὴ τὴν ἀγάπη. Ἐδῶ ἰσχύει τό : ἄς μᾶς ἀφήσουν ἡσυχους μὲ τὸν ἀνθρωπισμὸ τους ἀπέναντι στοὺς ἐχθρούς.

Mitscherlich : Ὅλοι ὅσοι γνώρισαν τὸν Χίτλερ συμφωνοῦν στὸ ὅτι ἦταν ἀνίκανος γιὰ συζήτηση, δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβει καὶ νὰ δεχτεῖ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἄλλου, δὲν μποροῦσε νὰ συναναστραφεῖ μὲ φιλικὴ διάθεση, ἀλλὰ διάκρινε τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἐχθρούς καὶ φίλους.

Horkheimer : Δηλαδή δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα ἐπαφῆς.

Mitscherlich : Ναι, καὶ ἂν παρακολουθήσουμε τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς του, βλέπουμε ὅτι μέχρι τὰ δώδεκα χρόνια του ἦταν ἓνα σχετικὰ ἔξυπνο, χαρούμενο παιδί ποὺ ἀγαποῦσε τὴ ζωὴ, ἂν καὶ εἶχε δύ-

σκολα παιδικά χρόνια, αλλά ξαφνικά μετά τα δώδεκα χρόνια του γίνεται ο απρόσιτος, ο εγκαταλειμένος και απομονωμένος, και τότε εμφανίζονται εκείνες οι ιδέες του που είχαν τόσο μεγάλο αντίκτυπο.

Horkheimer : Νομίζω πώς υπάρχουν πολλοί περισσότεροι άνθρωποι από ό,τι νομίζουμε, από τους οποίους λείπει ή δυνατότητα επαφής και επικοινωνίας.

Milscherlich : Και πολλές περιοχές μέσα μας που είναι απρόσιτες και καθηλωμένες παρανοϊκά. Με τη δεισιδαιμονία π.χ. καλύπτουμε αυτό που μάς προκαλεί δέος και έτσι αισθανόμαστε παντοδύναμοι. Όταν το κάνω αυτό, μπορώ να υπερνικήσω ό,τι μου προκαλεί δέος και φόβο. Αυτή την τάση την έχουμε όλοι. Η δημαγωγική αποπλάνηση είχε τέτοια επιτυχία, γιατί, νομίζω, βασίστηκε ακριβώς σε αυτό, περιόρισε δηλαδή την ανασφάλεια και την άβεβαιότητα των ανθρώπων. Αυτός που παρουσιάζεται με τον τρόπο αυτό, έτσι παρανοϊκά ασφαλισμένος μπρός σε κάθε επέμβαση, σε κάθε εμπειρία της πραγματικότητας, αυτός επιδρά με αφάνταστα μεγάλη πειστικότητα.

Kahle : Μέχρι τώρα μιλήσαμε πολλές φορές για τη μανία καταδιώξεως, για το μίσος απέναντι στους αντιπάλους, σε αυτούς που βρίσκονται έξω από την κοινότητα, πράγμα που φάνηκε καθαρά και στο φιλμ που είδαμε. Είναι, κατά τη γνώμη σας, αυτό το μίσος απέναντι σε εκείνους που σκέφτονται διαφορετικά ένα μέρος της φύσης του Χίτλερ ή είναι ή τακτική του δικτάτορα για να κρατάει την ψυχή του λαού σε διαρκή αναβρασμό ;

Milscherlich : Κύριε Horkheimer, δεν νομίζετε πώς είναι και τα δύο ;

Horkheimer : Ασφαλώς είναι και τα δύο. Από τις προϋποθέσεις για την ευτυχία μέσα στη συλλογικότητα είναι το ότι αποτελεί πλεονέκτημα να ανήκει κανείς στην κοινότητα, ότι δεν επιτρέπεται σε όλους να ανήκουν σε αυτή, και ότι υπάρχουν μερικοί έξω, δη-

λαδή οί κακοί. Πρόκειται ακριβώς για τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴ χριστιανική ἀντίληψη ὅτι πρέπει νὰ ἀγαπάει κανεὶς ἀκόμη καὶ τὸν ἐχθρό του. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Schiller στὴν 9η συμφωνία τοῦ Beethoven: «Seid umschlungen Millionen diesen Kuss der ganzen Welt». Αὐτὴ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀπέναντι στὶς ἰδέες, ποὺ στὸν Beethoven ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιζοῦν καὶ οἱ ὀποῖες σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση ἐξαφανίζονται· γιατί τὸ νὰ εἶσαι μέσα σὲ αὐτὴ τὴ συλλογικότητα εἶναι σὰ νὰ ἀνήκεις σὲ μιὰ προνομιοῦχο θρησκευτικὴ κοινότητα.

Kahle : Ὁ ἐχθρὸς, ὁ ἐχθρὸς τοῦ λαοῦ, ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος, ἀνήκει στὴ μαζικὴ κοινωνία, στὴν αὐταρχικὴ, στὴν ὀλοκληρωτικὴ μαζικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας· τὸν χρειάζεται αὐτὴ ἡ κοινωνία γιὰ νὰ διασπᾶ τὴν προσοχὴ ἀπὸ τὰ σφάλματα καὶ τὶς παραλείψεις ;

Horkheimer : Αὐτὸ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ λεχθεῖ, γιατί δὲν ἔχουμε πολλὲς ἄλλες ἐμπειρίες, ἀφοῦ τὰ φοβερὰ αὐτὰ πράγματα ποὺ συνέβησαν σὲ αὐτὴ τὴ μαζικὴ κοινωνία χαρακτηρίζουν τὸν 20ο αἰῶνα. Δύσκολα μπορῶ νὰ φανταστῶ ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς μάζες τῆς ἐποχῆς μας δὲ θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ ὁμάδα ποὺ νὰ βρίσκεται πάντα ἔξω ἀπὸ αὐτὲς.

Mitscherlich : Στὰ μεταχιτλερικὰ μαζικὰ κινήματα ποὺ δὲ διαφέρουν σὲ τίποτε ἀπὸ τὰ χιτλερικά, προσωρινὰ ἴσως μόνο στὶς διαστάσεις, εἶναι πάντα ἔτσι. Πρόκειται πάντα γιὰ τὸν παρανοϊκὸ ἀναθεματισμό, γιὰ τὴν ἀπόλυτὴ ἀνικανότητα νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὴ θέση τοῦ ἀποδιοπομπαίου τράγου. Ὁ χαρακτηρισμὸς κάποιου ὡς ἀποδιοπομπαίου τράγου ἀνήκει, ὅπως ἀνάφερα ἤδη, στὴν ψυχικὴ οἰκονομία. Ὅταν ἔχω ἓναν ἀποδιοπομπαῖο τράγο, μπορῶ νὰ δρῶ χωρὶς ἠθικοὺς φραγμούς, ἡ συνείδησή μου δὲ μὲ παρεμποδίζει καθόλου, γιατί αὐτὸς εἶναι τὸ κακὸ καθαυτό. Πρέπει ἴσως νὰ προσθέσουμε, ὅταν μιᾶμε γιὰ παρανοϊκὰ συστήματα, ὅτι αὐτά, αὐτὴ ἡ μανία καταδιώξεως, συνδυάζονται θαυμάσια μὲ τὴ διανοητικὴτητα. Ὁ Χίτλερ ἦταν π.χ. θαυμάσιος ὀργανωτὴς καὶ προγραμματιστής,

άλλα όλες αυτές τις ικανότητες τις είχε προσαρτήσει στο παρανοϊκό σύστημα. Δεν πρόκειται λοιπόν για μια αποδιοργανωτική, καθαρή σχιζοφρένεια, που συνοδεύεται από παραισθήσεις ή από την πίστη ότι αυτός είναι ο Χριστός ή κάτι τέτοιο, αλλά πρόκειται για ένα παρανοϊκό σύστημα που δίνει στο χαρακτήρα του μια όρισμένη δομή. Το ιδιαίτερο όμως είναι ότι δεν μπορεί να μάθει τίποτε, δεν μπορεί να διορθώσει, να αλλάξει τίποτε, κατέχεται έντελώς από το παρανοϊκό του σύστημα.

Kahle : Καί δεν αναπτύσσεται σαν προσωπικότητα. Στο φιλμ πρόσεξα ότι το μίσος του Χίτλερ για τους Έβραίους, που τους θεωρούσε σά μίσημα και έπρεπε να εξαλειφθούν, δεν είχε όρια, και αυτό είναι έντελώς σαφές μετά από όσα αναφέρατε. Μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση ότι στην προσπάθειά του να υποτιμήσει τους αντιπάλους του στον πόλεμο ξεπερνάει κάθε όριο, π.χ. στους χαρακτηρισμούς του Τσώρτσιλ και του Ρούζβελτ, πράγμα που είναι έντελώς αντίθετο προς τον παραδοσιακό γερμανικό ιπποτισμό απέναντι στον αντίπαλο στο πεδίο της μάχης. Πώς είναι δυνατό ότι κάτι τέτοιο βρήκε ανταπόκριση στο γερμανικό λαό ;

Mitscherlich : Νομίζω ότι και αυτό έχει σχέση με το παρανοϊκό σύστημα. Ο Τσώρτσιλ και ο Ρούζβελτ αντιπροσώπευαν ένα κομμάτι πραγματικότητας, που είχε γίνει πολύ επικίνδυνο για τις παρανοϊκές φιλοδοξίες του Χίτλερ, που καταλάβαινε πώς αυτή ή πραγματικότητα πλησίαζε όλο και περισσότερο. Δεν μπορεί όμως να κάνει τίποτε άλλο από το να χαρακτηρίζει τον Τσώρτσιλ μεθύστακα και τον Ρούζβελτ κλούβιο αύγό. Με αυτόν τον τρόπο προσπαθεί να κάνει άβλαβη τα επικίνδυνα για το παρανοϊκό του σύστημα κομμάτια της πραγματικότητας, να τα γελοιοποιήσει, και ακούσατε πώς γελοῦσαν γι' αυτά οι άνθρωποι, γιατί όλοι βρίσκονταν στην ίδια μοίρα. Είχαν δηλαδή ταυτιστεί με το παρανοϊκό σύστημα του Χίτλερ, είχαν εμπλακεί στον πόλεμο για χάρη του και για τις ιδέες του, και ξαφνικά πλησιάζει αυτός ο έχθρός, τον οποίο είχαν υποτιμήσει. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιεί κανείς έναν παλιό μη-

χανισμό, γελοιοποιεί τόν έχθρό και έτσι, έστω και για λίγο, αποφεύγει τόν κίνδυνο και τόν φόβο.

Kahle : Μοῦ έκανε έντύπωση κυρίως ή περίπτωση του Τσώρτσιλ, που στή Γερμανία ήταν πολύ δημοφιλής, και μετά τόν πόλεμο είχε εκτιμηθεί πολύ. Είναι ίσως και αυτό μιá απόδειξη για τόν πόσο γρήγορα εξαφανίζονται οί παρανοϊκές ιδέες ;

Mitscherlich : Μὲ ποιό τίμημα όμως !

Kahle : Στό φίλμ μας έχουμε συγκεντρώσει μόνο όπτικά και άκουστικά στοιχεία. Μετά τήν πρώτη μας έκπομπή έκδηλώθηκαν φόβοι ότι ό Χίτλερ παρουσιάζεται ίσως πολύ θετικά σέ αυτό τόν φίλμ και ότι αυτό θά μπορούσε νά παρεξηγηθεί. Πλησιάζει κανείς περισσότερο τήν άλήθεια, όταν παρουσιάζει τόν Χίτλερ σαν τόν διάβολο, που ήρθε σά θεία δίκη πάνω στό γερμανικό λαό ;

Horkheimer : Νομίζω πώς αυτό θέτει τόν έρώτημα για τόν γερμανικό λαό. Μοῦ έρχονται στό νοῦ τά λόγια του Heinrich Mann, που είχε πει ότι στή Γερμανία υπάρχουν σέ άναλογία πολύ περισσότεροι έντιμοι άνθρωποι από όπουδήποτε άλλοῦ, μόνο που αυτοί δέν μπόρεσαν ποτέ νά έχουν οποιαδήποτε έπιροή στην πολιτική. Αυτό σημαίνει πώς τήν έξουσία πάνω στή μάζα δέν τήν άσκούσαν πάντα οί καλύτεροι, που μερικές φορές βέβαια είχαν πει έξυπνα πράγματα — όπως ό Κάιζερ Γουλιέλμος Β΄, που είχε μιλήσει για τόν κίτρινο κίνδυνο —, χωρίς όμως νά είναι ιδιαίτερα εύφueis. Γι' αυτό θά έλεγα ότι τόν γεγονός τής εμφάνισης του Χίτλερ βρήκε πρόσφορο έδαφος. Άλλά δέν πρέπει νά σκεφτεί κανείς ότι τά στοιχεία, πάνω στα όποια στήριξε τήν επίδρασή του, ήταν κατ' άρχήν τά χειρότερα στον άνθρωπο· ρόλο έπαιξε όπως είπα και πριν ή έτοιμότητα για τή δημαγωγική αποπλάνηση.

Kahle : Αυτό μάς φέρνει στα όρια του πολυσυζητημένου προβλήματος τής ένοχής. Θα χρησιμοποιούσατε τήν έννοια τής πολιτικής αποπλάνησης για μιá διερεύνηση του προβλήματος τής ένοχής ;

Milschertich : Νομίζω πώς αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό, γιατί θα πρέπει να προφυλαχτούμε από μια ξειδανίκευση, να δοῦμε δηλ. τὸν ἄνθρωπο κυρίως σὰν ἄτομο. Ὁ ἄνθρωπος, ὅλοι ἑμεῖς εἴμαστε κυρίως ὁμαδικὰ ὄντα καὶ μᾶς ὀρίζουν μαζικὲς ἐπιδράσεις πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι νομίζουμε. Μόνο ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος ξεπερνᾷ αὐτὲς τὶς μαζικὲς ἐπιδράσεις καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀτομικὴ ἀπόφαση, τὴν εὐθύνη, τὴ νόηση, τὴν ἀξιολόγηση τῆς πραγματικότητας. Φυσικὰ βρίσκω τὰ λόγια τοῦ Heinrich Mann ἔξοχα, φυσικὰ πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἐνοχὴ ἀνήκει στὸ σύστημα τῆς κοινωνίας μας, εἶναι μιὰ διαδικασία ἐπιλογῆς, ποὺ κάνει τὴν πολιτικὴ τόσο ξένη γιὰ τὸν μέσο πολίτη. Βέβαια ἔχει σχέση καὶ μὲ τὸ ὅτι ζήσαμε πολλοὺς αἰῶνες κάτω ἀπὸ ἐξουσίες ποὺ συμπεριφέρονταν σὰν πατέρες, ἐνῶ ἑμεῖς μέναμε παιδιά, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσει σὰ δικαιολογία. Μόνοι μας πρέπει νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατάσταση καὶ νὰ ποῦμε : ἂν ἤμασταν τόσο ἐπιδεκτικοὶ γιὰ τὴν ἀποπλάνηση, γιατί ἤμασταν ἐπιδεκτικοὶ καὶ τί πρέπει νὰ κάνουμε γιὰ νὰ μὴ ξανασυμβεῖ αὐτό;

Kahle : Κύριε Horkheimer, μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ συλλογικὴ εὐθύνη σὲ μιὰ κοινωνία ;

Horkheimer : Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤμουν ἀντίθετος στὴν ἰδέα τῆς συλλογικῆς εὐθύνης. Κάτι τέτοιο δὲν τὸ θεωρῶ οὔτε σωστὸ οὔτε καλό. Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται στὴ Γερμανία μετὰ τὸν Χίτλερ εἶναι νὰ αἰσθάνεται ὑπερήφανη γιὰ τοὺς πολλοὺς ἀνθρώπους της, ποὺ ἦταν διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς πάρα πολλοὺς. Νομίζω πὼς γι' αὐτοὺς δὲν ἔγινε ἀρκετὸς λόγος μετὰ τὸ 1945. Μιλήσαμε βέβαια γιὰ τὴν 20ῃ Ἰουλίου, ἀλλὰ γιὰ τοὺς πολλοὺς ποὺ βοήθησαν τοὺς Ἑβραίους καὶ ἄλλους, ἀψηφώντας τὸν κίνδυνο, δὲν ἀναφέρθηκαν πολλά. Ἐγὼ ὁ ἴδιος εἶχα μιὰ φοιτήτρια, ποὺ ὁ πατέρας της καὶ ὁ ἀδελφός της ἦταν ἐθνικοσοσιαλιστὲς καὶ ποὺ αὐτὴ ἐναντιώθηκε στὸν Χίτλερ καὶ τελικὰ ἔχασε τὴ ζωὴ της. Θὰ ἔπρεπε νὰ τιμοῦμε τέτοιους ἀνθρώπους καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν κάτι ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε ἓνα ἀληθινὸ καὶ ὠραῖο αἶσθημα πατριωτισμοῦ.

Kahle : 'Αλλά τέτοιοι άνθρωποι είναι και ήταν πάντα απομονωμένοι. Το ερώτημα που τίθεται σήμερα είναι αν κάτι τέτοιο είναι δυνατό να επαναληφθεί. 'Υπάρχουν προφυλακτικά μέτρα για μια τέτοια περίπτωση ;

Mitscherlich : Αυτό που με έξοργίζει στην κοινωνία μας μετά από αυτή την τρομερή καταστροφή που ζήσαμε, είναι ότι και πάλι σήμερα χαρακτηρίζουν τους διανοούμενους ανθρώπους ακριβώς όπως ο Γκαϊμπελς σαν «ίντελλιγκέντσια», και κάθε μορφή σκέψης που ξεφεύγει από την επίσημη γραμμή σαν ένοχλητική και διαλυτική. 'Ενώ θα έπρεπε να προσπαθούμε συνεχώς να καταλάβουμε πώς σε αυτή τη μαζική κοινωνία μόνο με νέες λύσεις είναι δυνατό να αποκτήσουμε μια προοπτική του μέλλοντος -- κοιτάζοντας με το ένα μάτι δεν μπορούμε να συλλάβουμε το βάθος --, πρέπει να καταλάβουμε πώς χρειάζονται πολλά μάτια και δοκιμές πολλών τρόπων σκέψης για να υπάρξουν διορθωτικές αντιδράσεις στις μεταχιτλερικές διαδικασίες παραπλάνησης.

Kahle : Κύριε Horkheimer, υπάρχουν κατά τη γνώμη σας «έμβόλια» ενάντια στην πολιτική παραπλάνηση ;

Horkheimer : Δε θα μιλούσα για «έμβόλια», αλλά υπάρχουν πάρα πολλά που μπορούν να γίνουν. 'Εδω μπορώ να αναφέρω το ένα ή το άλλο, π.χ. στα σχολεία και στα πανεπιστήμια βρίσκεται σε κίνδυνο αυτό που ονομάζουμε γενική μόρφωση, μια γενικότερη, αλλά πάντα συγκεκριμένη γνώση, διαφορετική από εκείνη των ειδικών κλάδων. Μαζί με τη γενική μόρφωση έχει κανείς και την ικανοποίηση της κατανόησης του άλλου και αυτού που υποφέρει ο ίδιος. 'Εδω ανήκει κάτι που διδάσκεται πολύ λίγο, ή ψυχολογία και ή κοινωνιολογία. "Όσον αφορά την ιστορία, νομίζω πως δεν αρκεί αυτό που προτείνουν οι εκπαιδευτικές μας αρχές : να διδάσκεται ή πρόσφατη ιστορία· νομίζω πως πολύ σπουδαιότερο είναι να διδάσκεται ή ιστορία όπως πραγματικά ήταν και να τονίζονται οι ωμότητες.

Mitscherlich : 'Από την άποψη αυτή το φιλμ που είδαμε, νομίζω,

κύριε Horkheimer, ήταν καταπληκτικό. Η μνήμη μας δεν είναι ικανή να συγκρατεί τέτοια γεγονότα. Άλλα τώρα τα έχουμε σά ντοκουμέντα μπροστά μας.

Horkheimer : Αποφασιστικό όμως είναι ότι και όταν μιλάμε για την ιστορία του μεσαίωνα θα έπρεπε να παρουσιάζουμε τις σταυροφορίες ακριβέστερα από ό,τι γίνεται συνήθως, π.χ. την εμφάνιση του Σαβοναρόλα, τις ωμότητες της γαλλικής επανάστασης και αντεπανάστασης, ή όταν μιλάμε για τη Ρωσία και για τον Στάλιν να αναφέρουμε ότι δολοφονήθηκαν εκεί 30 εκατομμύρια άνθρωποι. Τότε θα μπορούσαμε στη συνέχεια αυτής της ιστορίας να πούμε : Ξέρουμε πώς και η Γερμανία είχε τέτοιες εμπειρίες. Τότε δε δημιουργείται αυτό το αίσθημα της κατωτερότητας, που είναι τόσο καταστρεπτικό για τη συνείδηση του άτομου. Νομίζω πώς με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαμε να μορφώσουμε όχι βέβαια όλους, αλλά τουλάχιστον να δια φωτίσουμε μερικούς, οι οποίοι θα μπορούσαν τότε να έχουν έπιροή στην εξέλιξη των γεγονότων του συνόλου, ώστε το δεύτερο μέρος της φράσης του H. Mann «... μόνο που αυτοί (οί έντιμοι) δεν μπόρεσαν ποτέ να έχουν οποιαδήποτε έπιροή στην πολιτική» να μην ισχύει πια στο μέλλον.

Kahle : Το θέμα είναι ευρύ, αλλά έδω θα πρέπει να τελειώσουμε. Αν κατορθώσαμε να παρακινήσουμε τους θεατές και ακροατές μας σε δικές τους σκέψεις και συζητήσεις, τότε έχουμε εκπληρώσει το σκοπό μας.